

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

XƏDİCƏ SEYİD ƏHMƏD QIZI BUTURABİ

**DİNİ TƏLİMLƏRDƏ TƏBİƏT VƏ EKOLOGİYAYA
MÜNASİBƏT**

İxtisas: 7213.01 – Dinşünashq

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilən dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2014

Dissertasiya AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Farsdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Akademik Vasim Məmmədəliyev

Rəsmi opponentlər: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru
Əlikram Mirhəsən oğlu Tağıyev

İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru
Səbinə Həmid qızı Mirzəyeva

Aparıcı müəssisə: AMEA Fəlsəfə və hüquq İnstitutunun
Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfəsi
problemləri şöbəsi

Müdafiə “17 ” 11 2014-cü il tarixdə saat - AMEA
M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nəzdində yaradılmış
birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, Az1001, İstiqlaliyyət küçəsi 26, AMEA M.Füzuli
adına Əlyazmalar İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq
mümkündür.

Avtoreferat “ ” 2014-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının Elmi Katibi,
İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru

Z.A.Əbilova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Ətraf mühitin çirklənməsi və ekoloji böhran bəşər həyatına böyük zərərlər yetirməklə yanaşı, onun üçün ciddi təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir. Ekoloji böhranın törətdiyi fəsadlar çağdaş dövrün mühüm problemlərindən olub insanların normal yaşamı üçün ciddi çətinliklər yaratmışdır. Bu məsələnin əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, böyük bir həyati fəlakətin əlamətləri artıq tam aşkara çıxmış, ətraf mühitin çirklənməsinin geniş vüsət alması nəticəsində indiki və gələcək nəslin həyatı təhdidlə üzləşmişdir. Bəllidir ki, insanlar sağlam yaşam mühiti olmadan öz təbii həyatını davam etdirməyə qadir deyildir. Ona görə həyatın davamı üçün təbiətə münasibətdə köklü dəyişiklik aparmaq və mühitin sağlamlaşdırılması yolunda yeni profilaktik tədbirlər görmək bütün bəşəriyyətin ümdə ehtiyacları sırasına daxildir.

İnsanlar hələ erkən çağlardan həyati ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə təbiətlə birbaşa ünsiyyətdə olmuş və onlarda ətraf mühit barədə müxtəlif fikirlər formalaşmışdır¹. Onlar tarix boyu təbiəti öyrənməklə həm onun sərvətlərindən dha səmərəli faydalanmağa, həm də fəlakətlərdən qorunmağa çalışmışlar.² Təbiət haqqında düşüncələrin bir qismi ilk növbədə dini təlimlərdə əks olunur və demək olar ki, onların çoxunda təbiətin müqəddəsləşdirilməsi diqqəti cəlb edir³. Bu hal sadəcə insanların ibtidai şüurunda animistik baxışların mühüm yer tutması ilə izah olunmur.

Ətraf mühitə bir sıra təbiət ünsürləri və ya ekoloji elementlər (flora və fauna, onlar arasında bioloji uzlaşma və əlaqə), təbii qaynaqlar (su, hava, torpaq, minerallar), insanların yaratdıqları mühit (məskunlaşma, şəhər və s.) daxildir⁴. Ekologiya və onun qorunması barədə indiyədək bəhs olunan məsələlər əsasən elmi-texniki xarakter daşımış, onun humanitar elmlər, xüsusilə də dini və tərbiyəvi-proflaktik tərəflərinə az toxunulmuşdur. Ancaq son

¹ Элизе Реклю. Человек и земля. С-Перербургъ. Книгоиздательство П.П. Сойкина. с. 27

² Allen E.L. "The Hebrew view of Nature". The Journal of Jewish Studies.vol.10.2008.pp.326-27

³ Adivar A. Tarih boyunca ilim ve din. İstanbul:Remzi kitapları. 994.c1.s.214

⁴ Məmmədov Q.S., Xəlilov M.Y. Ekologiya, ətraf mühit və insan. Bakı: "Elm". 2006..s.171

zamanlar bəlli olur ki, həmin məsələyə laqeyd münasibət çoxlu ciddi problemlər yaratmış və insanların bəhrələndiyi qaynaqlar sıradan çıxmış, ətraf mühitə böyük zərər dəymişdir. Nəticədə ekoloji böhran dərinləşərək gələcək nəsillərin həyatını böyük fəlakət və təhlükə ilə üz-üzə qoymuşdur.

Ətraf mühitin çirklənməsi o qədər genişlənmişdir ki, dünyanın hər bir guşəsində alimlərlə yanaşı, ictimai təşkilatlar və qurumlar təbiətin viran edilməsi ilə bağlı həyəcan signalı çalırlar. Qərbdə bu məsələyə alimlər, dini xadimlər və bir sıra ictimai qurumlar da öz münasibətini bildirməkdədir⁵. Burada belə bir sual ortaya çıxır: dini təlimlərdə təbiətə və ətraf mühitə münasibət necədir və müasir dünyada ekoloji böhranın qarşısının alınmasında dini təlimlərin rolunu necə qiymətləndirmək olar? Burada əsas diqqət bəşərin bütün ehtiyaclarına cavab verən, sonuncu və mükəmməl din olan islamın mövqeyinə aydınlıq gətirməyə yönəldilir. Burada insanın təbiətlə əlaqəsi, onun təbii mənbələrdən düzgün və səmərəli istifadəsi, ətraf mühiti qoruması kimi məsələlər diqqəti cəlb edir.

Tədqiqatın işlənmə səviyyəsi.

İnsanın öz yaşadığı mühitə münasibəti və onun qorunması üçün söyləri bütün tarixi dövrlərdə əhəmiyyət kəsb etmişdir. Lakin həmin məsələnin hüquqi status qazanması son zamanlara aiddir və artıq bu yöndə müəyyən qanunlar və qaydalar işləni b hazırlanmışdır.

Təbiətlə kobud rəftar edən insan bunun sağalmaz nəticələrini görəndən sonra öz münasibətini islah etmək üçün dini təlimlərə müraciət etməyə məcbur oldu. Xristian dini təfəkkürünə söykənən bir çox ilahiyatçılar son 30 ildə yenidən təbiət qanunlarına ehtiramla yanaşmağa maraq göstərdilər. Ekoloji böhranın viranedicisi nəticələri həyatın əsas sütunlarını sarsıdarkən Qərbdə ilahiyat elmi dirçəliş taparaq təbiəti böhrandan qurtarmaq yollarını aramağa girişdi. Bu arada bəziləri xristianlığın ənənəvi köklərinə qayıtmağa səy göstərmiş, bir qismi Şərqə və hind dinlərinə üz tutmuş, başqa bir qrup yerli inanclardan, xüsusilə Amerikada yayılan ənənəvi etiqadlardan bəhrələnmək istəmişlər. Yəhudilik də bir növ xristianlığa oxşar tərzdə təbiətə münasibət məsələsinə reaksiya göstərmişdir⁶. Dini qanunlara görə, hətta müharibədə ağacları məhv

⁵ألودكي محيط زيست. افيني. مجيد. اصفهان. انتشارات اردكان. 1384، ص24

⁶ Hugo Rahner, "Earth spirit and Divine spirit", Joseph combell (ed), spirit and nature : papers from the Eranas Year book, trans. Ralph Manheim and R.F.C. Hull Princeton, New University press, Bollinger series xxx: 1, 1982, pp,122

etmək olmaz. Yəhudilikdə ətraf aləm insana deyil, Allaha məxsusdur: Yer və onda olan nə varsa Allahındır; dünya və onda yaşayanlar Allahındır. Talmudda “Torpağa hakim olun”⁷ dedikdə bunu rəhbərlik və təbiətə xidmət kimi başa düşmək lazımdır.

İslamda təbiətə və ətraf əməliyyat münasibətin əsasları Quran ayələrində, peyğəmbər və imamların yaşam tərzində əz əksini tapmışdır. Hədis və rəvayətlərdən göründüyü kimi, bütün peyğəmbərlər təbiəti korlamağı qadağan etmiş, özləri əkinçilik və abadlıq işləri ilə məşğul olmuşlar. Fiqhdə və başqa islam qaynaqlarında insanın beş növ əlaqəsi ayırd edilir: öz-özü ilə, başqaları ilə, təbiətlə, axirətlə və Allahla. Bu əlaqə və münasibətlər bir-biri ilə bağlıdır, onlardan biri düzgün qurulmasa, dünyada tarazlıq pozular⁸, Qur'an buyurur: “İnsanların öz əlləri ilə etdikləri pis əməllər üzündən suda və quruda fəsad, pozuntu əmələ gələr ki, Allah (bununla) onlara etdikləri bəzi günahların cəzasını daddırsın və bəlkə, onlar (tövbə edib pis yoldan) qayıtsınlar.” (Rum: 41).

İstər Qərbdə və istərsə də Şərq ölkələrində dini təlimlərin təbiət və ətraf mühitə münasibəti son zamanlar, yəni ekoloji böhran dərinləşdikdə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. İslam qaynaqları əsasında təbiət və ekologiyaya dair probleminin tədqiqi son dövrlər başlamışdır⁹. Qeyri-səməvi inanclarda təbiət və ətraf mühitə münasibətin bir sıra aspektlərinə daha çox Qərbdə toxunulmuş, İslamda isə həmin məsələnin elmi qoyuluşu Seyyid Hüseyn Nəsrə aiddir¹⁰. Türkiyədə də bu istiqamətdə maraqlı işlər görülmüş, ancaq Azərbaycanda dini təlimlər və İslam qaynaqları üzrə bu mövzunun sistemli təhlilinə rast gəlməmişik.

Araşdırmanın yeniliyi. Bu tədqiqat indiki dünyanın keçirdiyi ekoloji böhran şəraitində inanclar və dini təlimlər, xüsusilə İslam və Qur'an baxımından həmin məsələnin dəyərləndirilməsinə həsr edilmiş müstəqil elmi işdir. Bu mövzunu araşdırarkən İslamın

⁷ تورات. اسفار پنجگانه. ترجمه جدید. کشیش ساروخاچیکی، ص 128

⁸ التهذيب الحکام. شيخ طوسي. محمد بن جعفر. بيروت. دارالمعارف و دار صعب. 1401 هـ. ق. ج 2. ص 126

⁹ Husaini, Islamic Environmental systems Engineering. London : Macmillan, 1980.p.72

¹⁰ Seyyed Hossein Nasr, An Introduction to Islamic cosmological Doctrine, “Islamic cosmology” in Unesco, to Islamic civilization. Albany: State University of New York press, 1998

mövqeyinin başqa dini təlimlərlə müqayisədə daha önəmli olduğu gündəmə gəlir.

Araşdırmanın məqsəd və vəzifələri:

Tədqiqat işində dini təlimlər üzrə təbiət və ətraf mühitə münasibətin ümumi elmi mənzərəsini vermək, səmavi dinlərin bu məsələyə dair ümumi mövqeyini müəyyənləşdirmək, xüsusilə, sonuncu din olan İslamın həmin məsələdə yerini və əhəmiyyətini elmi şəkildə ortaya qoymaq nəzərdə tutulur.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədə yetişmək üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- İlk inanclarda təbiət və kosmoloji düzən;
- Ənənəvi dini təlimlərdə təbiət və ətraf mühitə münasibət;
- Səmavi dinlərdə məsələnin qoyuluşu;
- İslamda ekologiyayı təşkil edən ünsürlər
- Qur'an və islam baxımından ətraf mühiti korlayan amillər və ekoloji böhranın səbəblər yolları;
- Dini təlimlərdə təbiət və ətraf mühit barədə yaxın cəhətlər;
- Dini dəyərlərin ətraf mühitin qorunmasında rolu və əhəmiyyəti;
- Ekoloji böhranla mübarizədə dini-əxlaqi və mədəni yollar.

Araşdırmanın metodologiyası. Tədqiqat işi müasir humanitar elmlərin söykəndiyi elmi-nəzəri ümumiləşmələrə söykənir. Qur'an və başqa qaynaqlardan alınan məlumatlar müqayisəli şəkildə tutuşdurulur və elmi biçimə salınaraq müasir nəzəri konsepsiyalarla əsaslandırılır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, hər fəsil bir neçə paraqraf, nəticə və bibliografiyadan ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın birinci fəsil “ **Dini təlimlərdə təbiət və ətraf mühit**” adlanır və burada sözügedən məsələnin əsas cəhətləri işıqlandırılır. Bu fəslin “***Dini təlimlərdə kosmoloji düzən və təbiət***” adlı birinci paraqrafında ayrı-ayrı dini təlimlərdə kosmoloji düzən və təbiətə olan münasibətə toxunulur

Təbiətdə olan nizamın əhəmiyyəti həm ibtidai və qədim inanclarda, Uzaq Şərq xalqlarının dini baxışlarında, həm də son monoteist dinlərdə öz ifadəsini tapmışdır. Tədqiqat göstərir ki, təbiət və ətraf mühitə münasibət İslamda daha geniş və əhatəli şəkildə əks olunmuşdur.

Öncə ***İbtidai dinlərdə təbiətə münasibət:*** Amerika, Afrika, Yeni Zelandiya, Hind və Avstraliyada yaşayan bir sıra xalqlar

arasında yayılan ibtidai inanclar təbii mühiti qorumağa önəm vermiş, Onların təbiət düzəni barədə etiqadları ətraf mühitin qorunması baxımından çox əhəmiyyətli. Həmin inancların kökündə təbiətə münasibətdə əxlaqi bir yönüm vardır¹¹

Şamanizm və Şimali Amerika inancları: Bu inancda insanın təbiətlə əlaqəsinə dair maraqlı mülahizələr diqqəti cəlb edir. Şamanizmin kosmoloji sistemi üçlük düzənə əsaslanır: ülvü (səməvi) aləm, orta və aşağı aləm (göy, yer, yeraltı aləm)¹². Şaman etiqadına görə kosmik həyat bütün təbiətə hakim olaraq onda nizam və harmoniya yaratmışdır. Allahın müqəddəs qüdrəti həm təbiətə, həm də insana hakimdir. Bu etiqada görə vahid bir düzən hər iki aləmi-bəşəri və kosmosu bir-birindən ayrılmaz vəhdət halında saxlayır. Amerikadakı qırmızı dərilərin kosmoloji baxışları bir növ şamanizmə oxşayır. Onlara görə aləmin bütün hissələri canlıdır və təbii proseslərin mahiyyətində müqəddəslik vardır, insanın təbiətlə kobud rəftarı böyük fəsadlara səbəb ola bilər¹³.

Uzaq Şərqdə yayılan dinlər: Çində yaranan dini inanc və onun Koreya və Yaponiyada yayılan şaxələrinə görə, *tao* bütün təbii proseslərə hakim olmaqla onlara ahəngdarlıq bəxş edir. İnsan öz həyatını təbiətə uyğun tənzimləyir. **Konfusi təlimində** əsas diqqət insan, cəmiyyət və ruhlar aləmi arasında münasibətə yönəlir¹⁴.

Hind-Iran və Avropa inancları: Uzaq Hind bölgəsində və şimali Avropada Mitra, Mani və Zərdüştlük inancları yunan-roma və german xalqlarının dini etiqadları ilə qarşılaşmışdır. Hindu təlimində Veda təbiət və kosmosun qaynağı olmaqla Allahın kəlməsi sayılır, bütün aləm, hətta Allah ondan güc alır¹⁵.

Buddizmdə darma təbiətdəki prosesləri təşkil edir və kainatın təbii qanunlarla tənzimlənməsi onunla baş tutur.

¹¹ Топоров В.И. Пространство культуры и встречи в нем. /Восток-Запад. Исследования. Переводы. Публикации//М: Наука. 1989.с.12-14

¹² John A.Grim, The Shaman: Patterns of Siberian and Ojibway Healing. Norman: University press, 1986.p.192

¹³ Eric Katz, " Dadaism and Ecological crisis" , in Mary E. Tucker and John A.Grim (eds.), Word view and Ecology.p.30

¹⁴ Ro Young-Chan.p22

¹⁵ Frithjof Schuon, The Feathered sun: Plains Indians in Art and philosophy. Bloomington, Ind: World Wisdom Books, 1990,p.124

Buddizmin yapon şaxəsində təbiətin müqəddəs sayılması xüsusi yer tutur¹⁶.

Zərdüştlük təlimində təbiətlə münasibət: Zərdüştün müqəddəs kitabında deyilir: “Biz bu duanı mələklərdən olan yerin şərəfinə edirik.”¹⁷. Bu təlimə görə, bütün kainat Hürmüz tərəfindən altı mələk vasitəsilə ahəngdar bir düzənə salınır və bu düzəni pozmaq yol verilməzdir¹⁸.

Türk inanclarında dünya düzəni. Təbiət və kainat Tanrıya məxsus olduğu üçün müqəddəs sayılır və ona görə də insanlar təbiətin nemətlərindən istifadə edərkən onlara heç bir zərər toxundurmaı deyillər¹⁹. Türk xalqlarında su və torpaq kimi təbiət ünsürləri daha çox müqəddəsləşdirilir və onlara ehtiramla yanaşılır. “Otu kökündən qopararaq məhv etmək, axar suyu çirkləndirmək yolverilməzdir”²⁰. Buradan görünür ki, türk inanclarında təbiətə münasibət əxlaqi müstəvidə önə çəkilir.

Monteist dinlər

A. Yəhudilikdə kosmoloji düzəni: Kabalaya görə ilahi həqiqətin müqabilində təbii varlıq ünsürləri dayanır və Allah onlar vasitəsilə tanınır. “Sefirut” adlanan ön ünsür kosmoloji düzənin birbaşa əsasları sayılır. Təbiətə hakim olan qanunlar metafizik aləmə hakim olan qanunlardan ayrılmazdır, ilahi ifadə və ağıl bütün aləmə və insana hakimdir²¹.

B. Xristianlıqda təbiət düzəni: Xaçpərəstlik dini əsrlər boyu Avropa düşüncə məktəbləri ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində inkişaf etmişdir və təbiət haqqında fikirlər də bu cür formalaşmışdır. İncilin əvvəlində söz (kəlmə) varlığın başlanğıcı kimi təqdim edilir. Bütövlükdə, xristianlıqda kosmoloji düzən və təbiət böyük ehtiramla xatırlanır²².

¹⁶ William Lafleur, “Saigyō and the Budist value of Nature”, collocatt and Ames, Nature in Asian tradition.p.185

¹⁷ Henry Corbin, Spiritual Body and celestial Earth: from Mazdean Iran to

shi'ite Iran, P. 1987.p.3

¹⁸ Seyyed Hossein Nasr.p102

¹⁹ Потанов Л.П. Алтайский шаманизм. Л.: Наука, 1991.с.245

²⁰ Həmin qaynaq.s.35

²¹ Fazlun Khalid and Jeanne O'Brien (eds.) Islam and Ecology. London : Cassel, 1992.p.74

²² جایگاه محیط زیست در اسلام و مسیحیت. خداجویان. فاطمه. دانشگاه الهیات و

C. İslamda kosmoloji düzən və təbiət: Qurani-Kərim Göylərin və Yerin, buradakı məxluqatın yaradılışını ardıcıl və davamlı bir proses kimi nəzərə çıtdırır və bütün kainatda vəhdət qanununun hökm sürdüyünü təkidlə vurğulayır. Mulk surəsinin ilk ayələrində dünya düzənində olan harmoniya xatırlanır.

Başqa bir yandan, Quran məntiqinə görə, varlıq aləmində vəhdət olmasaydı, dünyanın nizamı pozulardı və bu baxımdan Ənbiya surəsi, 22-ci ayə diqqəti cəlb edir.

Qurani-Kərim eyni zamanda varlıq aləminin məqsədyönlü yaradıldığını bildirir ki, bu da öz növbəsində dünya düzənində olan vəhdətə dəlalət edir. Bu baxımdan Ali-İmran surəsinin 190-191-ci ayələri, Sad surəsi, 27-ci ayə, Nəhl surəsi, 2-ci ayə və Rum surəsi, 8-ci ayə diqqətləyiqdir.

İslam özündən əvvəlki qədim mədəniyyətlərdən bir çox məlumatlar əldə edərək təbiətsünaslıq sahəsində böyük uğurlar qazanmış, hətta özündən sonra Avropada elmin inkişafına həlledici təsir göstərmişdir²³. Burada əsas fikir ondan ibarətdir ki, təbiət düzəni Allahın hikməti ilə külli vücuddan və ilahi düzəndən qaynaqlanır. Nəticə olaraq aşağıdakıları söyləyə bilərik:

1. Bütün ilkin inanclara görə təbiət Tanrının iradəsi ilə yaranmış, insanlar onu müqəddəs bilmiş və təbiətlə öz münasibətlərini həmin düşüncə əsasında tənzimləyə çalışmışlar.

2. Monoteist dini baxışlara görə təbiətlə ilahi dəyərlər arasında müəyyən münasibətlər mövcuddur:

3. Təbiət düzəni müəyyən hədəf və mənaya malikdir, onun maddi əhəmiyyəti ilə yanaşı, mənəvi dəyəri də önəm daşıyır;

4. İnsan ilə təbiət düzəni arasında müəyyən bağlılıq və əlaqə mövcuddur, onların taleləri arasında da oxşarlıq vardır;

5. Təbiət qanunları bəşəri qanunlardan ayrı deyil, onlar bir-birilə çox bağlıdır;

Fəslin ikinci paragrafı “Ekologiyani təşkil edən ünsürlərin İslam qaynaqlarında inikası” adlanır. Ekologiya dedikdə insan həyatının gerçəkləşdiyi və onu əhatə edən mühit və onu təşkil edən ünsürlər nəzərdə tutulur²⁴. Yaşam mühitinə su, hava, torpaq, həyatın təminatı üçün lazım olan daxili və xarici amillər daxildir.

A. Əsas təbiət ünsürləri:

معارف اسلامي. مهر 1384، ص34

²³ Уатт У.М. Влияние ислама на средневековую Европу. М. 1976.с.23

²⁴ حکومت عدل گستر. حیدری کاشانی. قم. انتشارات اسلامي، ص23

1. Hava ən mühüm və bütün canlı aləmin faydalandığı həyat mənbəyi olan bir ünsürdür²⁵. Hava yer kürəsini əhatə edən atmosfer kütləsindən ibarətdir. Qur'anda (Ənbiya: 32) həmin kütləyə işarə edilir.

2. Qurana görə, külək Allahın bəxş etdiyi təbii nemətlərdən biri olaraq yer üzərində həyatın təminatında böyük əhəmiyyətə malikdir. Qurani-Kərimdə bu söz həyat ünsürü olaraq 29 yerdə işlənir²⁶. Qur'an ayələri və bir sıra rəvayətlər həmin ünsürün təbiətin normal həyatında və ətraf mühitin sağlamlığında olan rolunu təsdiqləyir. Bir ayədə deyilir: “Həqiqətən, küləkləri müjdəçi olaraq göndərməsi, sizə öz mərhəmətindən dadızdırması [yağmur verməsi], əmri ilə gəmilərin üzməsi, kərəmindən ruzi axtarmanız Onun qüdrət əlamətlərindəndir. Bəlkə [Allahın nemətlərinə şükr edəsiniz!]” (Rum: 46).

Başqa bir ayədə buyrulur: “Biz (buludla) yülənmiş külək göndərdik, göydən yağmur endirib sizə su verdik. Yoxsa onu yağış saxlayan siz deyilsiniz” (Hicr: 22). “Məcməül-bəyan” əsərində bu ayə belə şərh edilir: “Allah deyir ki, göydən su endirdik, onunla sizi sirab etdik, yoxsa siz yağışı saxlaya və qoruya bilməzdiniz, onu tənzimləməyə qadir deyilsiniz. Allah onu yerin dərinliyində saxlayaraq ehtiyaca uyğun bulaqlar vasitəsilə çıxarır. Təbiət hadisələrinin bu sayaq tənzimlənməsi bəşərin qüdrətindən xaricdir”²⁷

3. Su və yağmur:

İslamda su həyat ünsürü kimi tanınır. Yer üzərində olan məxluqat iki yolla sudan faydalanır: torpaq və hava. Yer kürəsinin üçdə hissəsi sudan təşkil olunub. Qur'anda hər şeyin sudan yaradıldığı diqqətə çatdırılır: “Biz hər şeyi sudan diriltдик” (Ənbiya: 30).

Hədislərdə belə bir rəvayət var: “Suyun dadı həyatın dadı kimidir, çünki Allah Qur'anda buyurub ki, hər şeyi su ilə diri saxladıq”. Qur'anda yağışın yaranması, yağmurun və bitki örtüyünün tənzimlənməsi barədə məntiqli və elmi mühakimələr vardır ki, bunlar ekologiyanın qorunması baxımından maraq doğurur (Nur: 43; Zuxruf: 11; Zumar: 21; Nəml: 60; Nəhl: 65; Furqan: 48-49).

b. Qida kimi istifadə

²⁵ Atik K. Kuran ve çevre. Kayseri. 1992.s.27

²⁶ Həmin qaynaq.s.31

²⁷ الجامع الاحكام قرآن (تفسير قرطبي). الانصاري قرطبي. محمد بن احمد. بيروت. دار احياء التراث العربي. 1405 هـ. ق، ص15

İslama və Qurana görə Yer üzərində olan bütün nemətlər insanların istifadəsi üçün yaradılmışdır²⁸. Sudan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir: “Göyləri və yeri yaradan, yağmur endirən, o yağmurla sizin üçün cürbəcür meyvələr yetişdirən, əmri ilə dənizdə üzmək üçün gəmiləri sizə təbə və çayları sizə rəm edən Allahdır!” (İbrahim: 32). Başqa ayələrdə oxşar fikirlər səslənir (Nəhl: 10-11; Səcdə: 27).

4. Yer və torpaq

Canlı aləm həyatın bütün mərhələlərində yerə möhtacdır, onların bir qismi öz yuvasını yer üzərində, bir qismi isə yerin altında qurur, öz qidalarını da yerdən əldə edir, Qur'an ayəsində deyilir: “Sizdən və sizin ruzi vermədiklərinizdən ötrü yaşayış üçün lazım olan hər şey yaratdıq” (Hicr: 20). Qur'ani-Kərim yeri insan üçün beşik sayır: Taha: 53; Mumin: 64. Peyğəmbərin bir hədisində deyilir: “Yeri (torpağı) saxlamağa çalışın, ona hörmətlə yanaşın ki, o sizin ananızdır”²⁹. Yer haqqında Qur'anın baxışında olan maraqlı cəhət onun Allah tərəfindən insanların ixtiyarında qoyulmasıdır: Rəhman: 10-12; Mulk: 15; Ə'raf: 10; Naziat: 30-33; Nuh: 17-20.

B. Başqa təbiət ünsürləri

1. Dəniz ehtiyatları

Burada balıq mühüm qida sayılır və Quran ayəsi də onun əhəmiyyətini qeyd edir (Nəhl: 14). Başqa bir ayədə deyilir: “Sizin üçün bir dolanacaq vasitəsi olsun deyə dəniz ovu və onu yemək sizə də, yolçulara da halal edildi” (Maidə: 96).

Dənizlərdə eyni zamanda qiymətli daşlar və incilər vardır ki, insanlar onlardan həm ziynət şeyləri düzəldir, həm də iqtisadi-maliyyə qaynağı kimi istifadə edirlər (Nəhl: 14). Dənizlərin başqa bir əhəmiyyəti çox önəmli nəqliyyat vasitəsi olan gəmilərin hərəkəti ilə bağlıdır ki, bu məsələ də Quran ayəsində diqqətə çatdırılır (Bəqərə: 164). Bu ayədə təbiətdə gedən bütün proseslər ekoloji sistemin tənzimlənməsi baxımından kompleks halda götürülür.

2. Dağlar.

Dağlar təbiətə zahiri gözəllik verməklə yanaşı mühitə tərəvət bəxş edir, yaşayış məntəqələri və şəhərlərin havasının təmizlənməsinə kömək edir. Qur'anda bir neçə ayədə dağların əhəmiyyəti barədə bəhs edilmişdir (Ənbiya: 31; Nəbə: 6-7; Nəhl: 81). Dağlarda sular sanki süzgəcdən keçirilərək saf hala gətirilir:

²⁸ Həzrəti-Məhəmmədin hikmət xəzinəsindən. Toplayan, tərcümə və tərtib: Məmmədhasən Qəmbərli. Bakı: Şərq-Qərb. 2012.s.47

²⁹ نهج الفصاحه. مجيدي. غلامحسين. تهران. مؤسسه انصاريان. 1379، ص905

“Biz orda möhkəm durmuş uca dağlar yaratdıq və sizə xoş dadlı (şirin) su içirdik (Mursəlat: 27).

3. Bitki örtüyü.

Bəllidir ki, bitkilərin və ağacların qida, dərman və sənaye əhəmiyyəti vardır, insanlar və canlı aləm onların çoxlu fayda və səmərəsindən istifadə edirlər. Bitkilərin əhəmiyyətini diqqətə çatdırmaq üçün Qur’anda onlardan bəzilərinin adı çəkilir və onlara and içilir: əncir, zeytun, xurma və s. (Tin: 1; Loğman: 10; Ənam: 99). Başqa bir ayədə deyilir: “Təmiz bir məmləkətin bitkiləri Rəbbinin izni ilə çıxar. Pis (qeyri-münbit torpağı olan) bir məmləkətin bitkiləri isə yalnız çox çətinliklə, özü də az yetişər” (Ə’raf: 58).

Hədislərdə də bitkilər, onların yetişməsi, qorunması və əhəmiyyəti barədə bəhs edilmişdir. Peyğəmbər ağac əkməyi sədəqə kimi dəyərləndirmişdir³⁰. Təbiət və ekologiya zərər yetirən ən təhlükəli hərəkət ağacların və otlaqların məhvəsidir. İslamda bu hərəkət ilahi əzabla təhdid edilir³¹.

4. Heyvanat aləmi.

Heyvanlar qida maddələri arasında ən mühüm enerji mənbəyi hesab edilir, bundan başqa onlardan kənd təsərrüfatı və sənaye sahəsində istifadə olunur. Qustav Lubon “İslam və ərəb mədəniyyəti” adlı kitabında yazır: “İslam bölgələrində heyvanat aləmini qorumaq üçün qurum yaratmağa ehtiyac yoxdur, dünyanın bu parçasını heyvanların behiştə adlandırmaq olar. Müsəlmanlar quşların, hətta it və pişiyin hüquqlarını tanıyırlar. Məscid ətrafında və keçidlərdə quşlar azad uçur, minarələrdə yuva qururlar. Bu məsələdə avropalılar müsəlmanlardan çox şeylər öyrənə bilərlər³²”.

Qur’ani-Kərim heyvanların əhəmiyyətini önə çəkərək bəzi ayələrdə bu məsələni diqqətə çatdırır (Nəhl:5-8; Nəhl: 66), bal arısı xüsusi vurğulanır (Nəhl:68-69). Hədislərdə Peyğəmbərin heyvanların qorunması, onlarla yaxşı rəftar edilməsi barədə fikirləri yer almışdır.

Üçüncü paraqraf “İslam baxımından təbii sərvətlərin dəyərləndirilməsi” adlanır və burada həmin məsələnin mühüm məqamları təhlil edilir. Çoxsaylı ayələrdə bir önəmli mətləb

³⁰ میزان الحکمة. محمدی ری شهری. محمد. قم. دارالحدیث. 1381. ج. 5. ص 32

³¹ روش شناخت قرآن در اندیشه های اسلامی، حسینی، حامد. فصلنامه

پژوهشی. تهران، 1386، ص 85

³² تمدن اسلام و عرب. گوستاو لوبون. ترجمه: سید محمدتقی فخر راعی گیلانی. تهران.

vurğulanır: bütün təbiət insanın ixtiyarındadır və o, bundan məntiqi və ağıllı tərzdə bəhrələnməlidir. Bir sözlə desək, islamda təbiətə və ətrafdakılara qarşı əxlaqlı bir münasibət vardır, hər şey əxlaqa söykənir³³.

Başqa bir yandan, təbiətin və ekologiyanın pozulması insanın zərərli rəftarı nəticəsində sürətlənir: “İnsanların öz əlləri ilə etdikləri pis əməllər üzündən suda və quruda fəsad, pozuntu əmələ gələr (bəzi yerlərdə quraqlıq, qıtlıq olar, bəzilərinə fəlakətli yağmur yağar, zəlzələ baş verər) ki, Allah (bununla) onlara etdikləri bəzi günahların cəzasını daddırsın və bəlkə, onlar (tövbə edib pis yoldan) qayıtsınlar (Rum:41).

Əllamə Təbatəbai “əl-Mizan” təfsirində qeyd edir ki, bu aya ümumi mənada işlənilib və bütün fəsadları, yer üzərində bəşər həyatını təhdid edən bütün pozuntuları nəzərdə tutur³⁴.

Qur’anda təbiət və onda baş verən hadisələr barədə çoxlu söz və terminlərə rast gəlirik. Bir sıra surələr təbiətlə bağlı adlarla adlanmışdır: Bəqərə (inək), Rə’d (ildırım), Nəhl (arı), Nur (ışıq), Nəml (qarışqa), Ənkəbut (hörümçək), Duxan (tüstü), Nəcm (ulduz), Fəcr (sübh çağ), Şəms (günəş), Qəmər (ay), Hədid (dəmir), Leyl (gecə), Züha (dan yeri), Tin (əncir), Buruc (bürclər), Fil (fil), Nas (adamlar) və s. Bunlar da Qur’an və islamın təbiətə verdiyi əhəmiyyəti göstərir. Bu səmavi kitabda eyni zamanda təbiət ünsürlərinə and içilir (Şəms:1-6).

Müasir dövrdə təbiət və ekologiyanın korlanmasında ən təsirli amil beynəlxalq və regional müharibə meydanlarıdır. İbn Sinanın araşdırmalarına görə, “ətraf mühitə aid olan ünsür və amillər insanların rəftarına və xasiyyətinə də təsir göstərir. İnsanlar öz məzac və xarakterinə görə müxtəlif təbiət hadisələri ilə uzlaşırlar. Hətta ətraf mühitin sağlamlığı insanın huşuna, istedadına və fərdi ləyaqətinə də təsir edir³⁵.

Məşhur tarixçi İbn Xəldun su, hava və təbii mühitin insanların orqanizminə və ruhiyyəsinə təsiri barədə geniş şəkildə bəhs etmişdir. O, “Müqəddəmə” əsərində bu barədə yazır: “İnsanların yaşadığı mühit onların huşuna və fərdi xüsusiyyətlərinə təsir göstərir. Əməl və

³³ Kandemir Y. Örneklerle islam ahlakı. İstanbul: Nesil yayınları. 2005.s.31

³⁴ تفسیر و ترجمه المیزان. طباطبائی. سید محمد حسین. مترجم: سید محمدباقر موسوی

همدانی. قم. انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. 1374، ج16، ص5

³⁵ قانون. ابن سینا. ترجمه سرفکندي. انتشارات سروش. 1370، ج1، ص213

rəftarda müşahidə edilən ağıl, ruh, mötədillik və sağlamlıq mühitin təsiri ilə formalaşır.”³⁶.

İslam mütəfəkkirləri suya daha çox əhəmiyyət vermişlər, çünki bu təbii ünsür həyat və təmizlik mənbəyidir. Su təkcə zahiri təmizlik vasitəsi deyil, o, insanda xoş ruhiyyə, tərəvət, psixoloji sabitlik yaradır. Qur'an ayələri və başqa islam qaynaqlarında hava və küləyin insan həyatına təsirindən, eyni zamanda yer üzərində üfunətinin yayılmasının qarşısının alınmasında onun rolundan bəhs edilir ki, bunlar ekologiya problemləri baxımından maraq doğurur³⁷.

Başqa tərəfdən, bitkilər və ağaclar bəşər həyatında xüsusi çəkiyə və mühüm rola malikdir. İslam qaynaqlarında eyni zamanda yaşıllığın insan orqanizminə və psixologiyasına müsbət təsirindən çoxlu bəhs edilir. Yaşıl mənzərələrə tamaşa görüm qabiliyyətini və gözünü qüvvətləndirir, sütlüyü və pərişanlığı aradan qaldırır³⁸.

İkinci fəsil “Təbiətlə münasibətdə dini təlimlərin yeri”
adlanır və onun birinci paragrafında *Dini baxımdan təbiətlə münasibətdə insan amili* araşdırılır.

Burada bir neçə önəmli məqam diqqətə çatdırılır:

1. İnsanın əmanət güvənci.

Dinə görə kainat Allah tərəfindən yaradılmış və əmanət kimi insanın ixtiyarına verilmişdir. Deməli təbii sərvətlərdən Allah rzası xatirinə ağıl və əxlaq əsasında istifadə etsin³⁹.

2. İnsanın mühitlə uzlaşması.

Dini təlimlərə görə təbiətlə insan arasında əlaqə vardır və bunlar bir-birindən ayrılmazdır. Ona görə də insanın təbiətlə xoş rəftarı önə çəkilir. İnsanın əməl və rəftarı bir-birinə zidd olan iki təsirə malikdir, ya təbiəti və yaşam mühitini abadlaşdırar, ya da onları xarab və məhv edir. Quranda deyilir: “Kim yaxşı bir iş görsə, xeyri özünə, kim də bir pislik etsə, zərəri özünə olar” (Casiyə:15). Allah insanı təbiətə hökmran etmişdir ki, onun nemətlərindən məntiqlə faydalansın: “(Ey insanlar!) məgər Allahın göylərdə və yerdə olanları sizə ram etdiyini... görmürsünüzmü?” (Loğman:20). Qur’ani-Kərimdə insan əməllərinin təbiət və mhiətə təsiri dəlillər və faktlar əsasında diqqətə çatdırılır (İsra: 7; Ənfal:53). Yaxşı əməl xoş hadisələrlə, pis əməl isə xoşagəlməz hadisələrlə uyğun gəlir (Cinn: 16; Rum: 41).

³⁶مقدمه. ابن خلدون. ترجمه: پروین گنابادی. تهران. 1337. ج 1 ص 82-86

³⁷میزان الحکمه. محمدی ری شهری. محمد. قم. دار الحديث. 1381. ج 5، ص 230

³⁸بحار الانوار. مجلسي. محمدباقر. بیروت. دار احیاء التراث العربی، ج 21، ص 129

³⁹جامع الاخبار. شعیری. تاج الدین. قم. انتشارات رضی. 1362، ص 57

Bəllidir ki, müasir dövrdə təbiət və ətraf mühitlə bağlı məsələlər təcrübi elmlər çərçivəsində araşdırılır, lakin ekoloji böhranın qarşısının alınması üçün hüquqi bazanın hazırlanması və müvafiq profilaktik tədbirlərin görülməsi humahitar elmlərin bu istiqamətdə əhəmiyyətini artırır. Dissertasiyada insanın təbiətlə əlaqəsinin modernizm və posmodernizm baxımından izahına toxunulur və onların müsbət tərəfləri ilə yanaşı, bəzi naqis cəhətlərinə diqqət yetirilir. Onlar insanın mahiyyətini fərdçiliklə və hərislik xisləti ilə məhdudlaşdırmışlar⁴⁰. Dini təlimlər, xüsusilə islam və Quran insanın maddi həyatı ilə yanaşı, onun mənəvi dəyərinin daha önəmli olduğunu vurğulayır. Belə insan yaşadığı mühitlə xoşluqla və sədaqətlə rəftar edir, ona yabançı kimi deyil, doğma kimi baxır.

Fəslin ikinci paragrafında **“Təbiət və ətraf mühitə münasibətdə İslamın xüsusi mövqeyi”** açıqlanır.

İslamın təbiətə baxışında iki cəhət diqqəti cəlb edir: elmi və əxlaqi. Göyün-yerin, suyun, havanın, bitki və heyvanat aləminin yaradılışı barədə olan ayələri tədqiq etməklə islamın elmi yönümünü təsdiqləyə bilərik. Bunların hamısında bir sistemli ardıcılıq və məntiq vardır. Yağmurun keyfiyyəti və əhəmiyyəti, torpağın canlanması, ağacların çiçəklənməsi, canlı aləmin qidalanması kimi təbii proseslər Qur'an ayələrində yer alır. Nəhl surəsi, 65-ci ayədə deyilir: “Allah göydən bir yağış endirər, onunla yer üzünü öldükdən (quruduqdan) sonra dirildər. Qulaq asanlar üçün bunda bir ibrət vardır.”

Dissertasiyada *İslamın təbiətə münasibətin əsas prinsipləri* bu şəkildə ümumiləşdirilir:

1. “Lazərər” qaydası – bu məfhumun mənası başqalarına zərər-zıyan yetirməməkdir və bu prinsip bəşər həyatının bütün cəhətlərinə, eyni zamanda ətraf mühitə, fərdi və ictimai həyata şamil edilə bilər⁴¹

2. Ümumi istifadə üçün nəzərdə tutulan şeylər.

İslamda ümumi istifadə üçün nəzərdə tutulan şeylər – boş yerlər, sahibsiz torpaqlar, məskunlaşmamış ərazilər, dənizlər, dağlar, çöllər, sahillər, mədənlər, meşələr, otlaqlar, yeraltı sular, hava və s. “Ənfal” adlanır. Bütün bunlar Allaha və Onun rəsuluna mənsubdur (Ənfal:1). Ənfal fərdə və bir qrup insanlara məxsus deyil, ümumxalq

⁴⁰ الحيات. حكيمي محمد رضا و محمدعلي. ترجمه احمد آرام. تهران. دفتر نشر فرهنگ اسلامی. 1375، ص18

⁴¹ فوائد الاصول. انصاري. شيخ مرتضي. بيروت. مؤسسه الاعلمي. 1419 ق. ص163

mülkiyyəti kimi bütün müsəlmanların ondan faydalanması halal və doğru sayılır⁴². Ancaq ümumi qaynaqlardan istifadə edərkən ifrata varmaq, hərc-mərclik, təbiəti korlamaq və xalqın hüquqlarını pozmaq yolverilməzdir.

3. Abadlıq işləri.

İslam abadlıq işlərinə böyük əhəmiyyət verir (Hud:61), peyğəmbər, məsumlar və böyük şəxsiyyətlər torpağın, əkin sahələrinin abadlaşdırılması, onların mühafizəsi barədə çoxsaylı tövsiyələr vermişlər⁴³. Burada eyni zamanda bütün insanlar canlı aləmin qorunması üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Paraqrafın sonunda isə dini təlimlər və ətraf mühitə münasibətin müasir aspektlərinə toxunulur:

1. Ətraf mühitin qorunması və insan haqları
2. Səbatlı inkişafın ortaq prinsiplər.
3. Balans, tarazlıq və ədalət.
4. Mənəvi məsuliyyət.
5. İnformasiya və maariflənmə.
6. İslam qaynaqlarında ətraf mühitin qorunması

Üçüncü fəsil “Dini təlimlər və ekoloji böhranla mübarizə” adlanır. Birinci paraqrafda *dini təlimlərin ekoloji böhrana münasibəti* yığcam şəkildə diqqətə çatdırılır. Öncə Yer kürəsini bürüyən ekoloji böhranın qloballaşmasından bəhs edilir, sonra onun qarşısının alınma yolları və bu məsələdə dini təlimlərin profilaktik rolu incələnir. Qərbdə də bu məsələ son zamanlar aktuallıq kəsb etmişdir. Təbiət və ekologiyada baş verən böhranın doğurduğu gərginlik şəraitində xristian alimlər yenidən ənənəvi dəyərləri dirçəltməyi gündəmə gətirmişlər⁴⁴. Qərbdə yəhudilik dini öz keçmişini xatırlayaraq ətraf mühitdə baş verən böhranla bağlı xristianlığa oxşar bir tərzdə hərəkətə keçmişdir. Bu arada protestant ilahiyyatçılar qrupunun üzvlərindən olan Pol Sant Mayerin fikrincə, Allahın hökmranlığı həm təbiətə, həm də insana şamil edilir. Təbiətin də öz

⁴² قواعد الاحكام. علامه حلي. حسن بن يوسف. مؤسسه نشر الاسلامي. ص300

⁴³ جامع الاخبار. شعيري. تاج الدين. قم. انتشارات رضي. 1362، ص113

⁴⁴ Seyyed Hossein Nasr, "Sacred science and the Environmental

crisis: An Islamic perspective". The Need for a sacred science.

Albany: State University of New York press, 1993.p70

hüququ vardır və ona hörmət bəsləyərək qorumaq insanların dini borcudur⁴⁵.

Yəhudi alimlərindən İsmar Şureç və Erik Ketz də bu yöndə bir sıra mülahizələr irəli sürmüşlər⁴⁶. Birincisi yazır: “İnsanın təbiətə zərər vurmaı sadə şər deyil, onun çevrəyə xəsarət yetirməsi əsl şərdir. İnsan yağımurun təkə onun üçün olduğunu düşünməli deyil”⁴⁷.

İslam baxımından təbii mənbələrin, su, torpaq və meşələrin qorunması məsələsində din alimləri Qur'an ayələrinə və hədislərə istinad edir, ətraf mühitlə davranış üçün fıqh və şəriətə xas əxlaqi prinsiplərə əsaslanırlar. Bu yöndə islamın ətraf mühitə olan münasibəti bir çox cəhətlərə görə yəhudi mütəfəkkirlərinin kabala (mistisizm) və dini qanunlar sisteminə oxşayır. Hər bir halda bütün ilahi dinlərə görə, insan və təbiət – hər ikisi ilahi həqiqətin iki nişanəsidir. İnsan da, təbiət də həmin həqiqətdən yaranmışlar, onların hər ikisinə ehtiramla yanaşmaq lazım gəlir.

Ekologiya həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə əhəmiyyət daşıyan bir problemdir. İslama görə, ətraf mühit və ekologiya bəşər üçün, onun sağlam həyatının təmin edilməsi üçündür. Deməli, hər bir insanın rəftarı ətraf mühitə və təbiətə təsir göstərən önəmli amildir; həmin rəftar ekologiyayı korlaya və ya əksinə islah edə bilər. İnsanın öz əli ilə təbiətin normal gedişatının pozulması və çirklənməsi Qur'an ayəsində fəsad kimi qələmə verilir: “İnsanın əli ilə quruda və deryada fəsad törənir...” (Rum:41).

Bir sözlə, ekoloji böhranla mübarizə insanın özündən, onun əxlaq və rəftarından başlanmalıdır. İnsanlar dini təlimlərdə nəzərdə tutulan əxlaq prinsiplərinin əksinə olaraq öz maddi maraqlarına elə aludə olmuşlar ki, təbiət və başqa insanların qarşısında olan məsuliyyətini unutmuşlar⁴⁸. Fəslin **ikinci paragrafında “İslam baxımından ekoloji böhrana səbəb olan amillər”** bu şəkildə açıqlanır:

1. Mənbələrdən səmərəsiz istifadə

⁴⁵ Arthur Versluis, Theosophy: Hidden of Dimensions Christianity .Hudson, New York : Lindisfarne press, 2004. Chapter 6.p.37

⁴⁶ Eric Katz, " Dadaism and Ecological crisis" , in Mary E. Tucker and John A.Grim (eds.), Word view and Ecology.p.72

⁴⁷ Həmin qaynaq.p.66

⁴⁸ شيمي محيط زيست، استانلي ماناهان، مترجمان: جعفر نوري، سعيد فردوسي.

تهران. مرکز انتشارات علمي دانشگاه آزاد. چاپ دوم. 1380، ص21

Təbiidir ki, təbiətdən səmərəli istifadə orta və mötədil bir yolu nəzərdə tutur, yəni insan bir tərəfdən öz yaşayışını təmin edir, o biri yandan təbiəti abadlaşdırmağa girişir. Təbiətə ədalətli münasibətdən kənara çıxmaq islamda “Allahın nemətinə naşükürlük və israf” kimi dəyərləndirilir. Qur’an ayəsində deyilir: “(Ya Məhəmməd!) Məgər Allahın nemətini küfrə dəyişən nankorları və ümmətini həlak yurduna sövq edənləri görmürsənmi?” (İbrahim:28).

2. Başqalarının hüquqlarına təcavüz.

Ətraf mühitin korlanması başqalarının haqlarına təcavüz deməkdir, çünki sağlam yaşam mühiti Allahın bütün bəndələrə bəxş etdiyi bir haqdır. Deməli, bir nəfər mühitə xəsarət yetirərsə, bütün insanların sağlam yaşam haqqına təcavüz etmiş olur. Peyğəmbəri-Əkrəm (s) buyurur: “Kimsəyə zərər vurmaq və zərər qəbul etmək yolverilməzdir”⁴⁹.

3. Qeyri-ilahi və istismarçı sistemlərə münasibət.

İlahi ədalətdən uzaq olan zümrələr adətən böyük bir tamahla öz maraqlarını təmin etmək məqsədilə ətraf mühiti korlayırlar. Onlar başqa ölkələrin karbohidrogen qaynaqlarını daşıyarkən ətraf mühiti və daha çox dənizləri çirkləndirirlər. Bunun nəticəsində suda yaşayan bir çox heyvanlar məhv edilir və ekologiya bəşər həyatı üçün təhlükəli bir vəziyyətə düşür. Qur’ani-Kərim bu barədə belə buyurur:

“(o şəxs səndən) ayrılan kimi yer üzündə fitnə-fəsad törətməyə, əkini və nəslini (islam toplumunu) məhv etməyə çalışar. Halbuki Allah fitnə-fəsadı sevməz!” (Bəqərə:205).

4. Əxlaqi normalara laqeydlik.

Hər bir insan cəmiyyətdə bir sıra fərdi, ictimai və əxlaqi dəyərlərə əsasında rəftar edir. Cəmiyyətin əmin-amanlıq içində davamlılığı həmin dəyərlərdən asılıdır. Tarixdə bir çox millətlər və mədəniyyətlər əxlaqi dəyərlərə arxa çevirdiklərinə görə süquta uğramış və məhv olmuşlar; xüsusilə bir zümrə başqalarının haqlarına hörmət etmədən qanunsuz və ədalətsiz şəkildə cəmiyyətin bütün imkan və sərvətlərini təkcə öz maraqları üçün sərf edərkən, onlardan faydalanmağı yalnız öz haqqı bilərkən həyatın balansını pozulur.⁵⁰

Demək olar ki, ətraf mühitin çirklənməsinin və korlanmasının böyük bir qismi bəşərin lüzumsuz və qeyri-əxlaqi müdaxiləsindən baş verir. İslam və Quran hər şeydən öncə nümunəvi əxlaq məktəbi kimi hər bir məsələnin həllində bəşərə yardımşı ola bilər: “Biz bir

⁴⁹ وسایل الشیعه. حر عاملي. محمد بن حسن. بیروت. دار احیاء التراث العربی، ج6، ص14

⁵⁰ الحیات. حکیمی محمد رضا و محمد علی. ترجمه احمد آرام. تهران. دفتر نشر فرهنگ

اسلامی. 1375، ج3، ص420

məmləkəti məhv etmək istədikdə (peyğəmbərlərin dili ilə) onun nəz-nemət içində yaşayan başqalarına (Allaha itaət etməyi) əmr edirik. Lakin onlar (Allaha asi olub) pis-pis işlər törədirlər. Beləliklə, (o məmləkətə əzab verilməsi haqqındakı) hökm vacib olar və onu yerlə yeksan edirik.” (İsra:16).

5. Gələcəyi düşünməmək.

Ətraf mühit bəşər həyatının zəruri şərti sayılır: həyat üçün qidalanma, asayiş və başqa-başqa şeylər lazımdır ki, bunlar ətraf mühitin sağlamlığından asılıdır. Dünyada hələ də qarşılaşdığımız bir çox problemlərin kökündə keçmişdən nəticə çıxarmamaq və gələcəyi düşünməmək kimi amillər dayanır.

6. Nemətə qarşı naşükürlük.

Qur’anda təsbit edilən prinsiplərdən biri bundan ibarətdir ki, nemət sahibləri öz əxlaq və nəfsi xüsusiyyətlərini dəyişməsələr Allah həmin nemətləri geri almaz və ya onları intiqama çevirməz⁵¹.

Bir çox insanlar din və onun profilaktik təlimi barədə kifayət qədər məlumatlanmadığı üçün ətraf mühitin dirçəlişini sadəcə dünyəvi iş kimi bilir və onların mənəvi dəyərini nəzərə almırlar.

Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, ətraf mühiti korlayan amillər insan əxlaqının naqisliyi ilə bağlıdır və onun islah edilməsi üçün dini təlimlərdən, xüsusilə islam dəyərlərindən bəhrələnmək mümkündür.

Üçüncü paragrafda Dini təlimlər axımından ekoloji böhranla mübarizə yolları araşdırılır. Allah təbiəti sağlam və təmiz halda insanın ixtiyarına vermiş və kimsənin onu özbaşına olaraq xarab etməsinə yol verilmir. Hər bir kəs ilahi qanunlar çərçivəsində rəftar və əməl etməklə Allahın verdiyi nemətlərə əmanət kimi baxaraq təbiəti mühafizə etməlidir. İnsan təbiətdən faydalanarkən başqalarının da ondan bəhrələnmək haqqını qəbul edərək onu korlamaqdan çəkinməlidir.

Dini təlimlər üzrə ekoloji böhranla mübarizə yollarını iki ümumi qismə ayırmaq olar:

A. Əxlaqi yollar.

İslam əxlaqi dəyərləri tovhid dininə xas olan sabit və hərtərəfli bir metoda malikdir. Burada insan əməlinin və rəftarının kamilliyi onun əxlaqi kamilliyindən qaynaqlanır. Ona görə ətraf mühitlə bağlı əxlaqi keyfiyyətlər dini dəyərlərə söykənməklə yanaşı insan ilə təbiət arasında formalaşan əlaqəyə xüsusi məna verir, həmin əlaqəni mənəvi məsuliyyət səviyyəsinə yönəldir. Bu isə onun

⁵¹İسلام و محیط زیست. جوادى آملی. عبدالله. قم. انتشارات اسراء. 1386، ص154

dünyəvi həyatına yeni məna verməklə onu öz rəftarını islah etməyə və həqiqi dəyərlərə doğru çağırır. Bununla insan dəyərsizliyə yuvarlanmadan ətraf mühitə zərər yetirən rəftar və əməllərdən çəkinir⁵². Qur'anda bir sıra hökmlər vardır ki, çox aydın şəkildə təbiətdən istifadə və ekologiyanın qorunması yolları konkret olaraq diqqətə çatdırılır: “israfçılıq etməyin!”, “ifrata varmayın!”, “həddi aşmayın!”

B. Dini qanunlarla (fiqh) tənzimlənən yollar.

Fiqh ətraf mühitin qorunması ilə bağlı olaraq hansı işlərin görülməsini, hansı əməllərin isə edilməməsini diqqətə çatdırır. Su, torpaq, hava və s-nin çirkləndirilməsinə qarşı çoxlu hökmlər vardır⁵³.

Qur'anda elə hökmlərə rast gəlirik ki, çəkindirici və önləyici xarakterə malikdir (Ə'raf:85). Bəzi ayələr əmr şəklində diqqətə çatdırılır: “(Ya Məhəmməd!) De ki: “Yer üzünü gəzib Allahın məxluqatı yaratmağa ilk əvvəldən nə cür başladığını seyr edin.” (Ənkəbut:20). Bəzi ayələr havanın çirkləndirilməsinə qarşı çıxır: “Yer üzünü islah olunduqdan sonra, orada fəsad törətməyin.” (Ə'raf:56).

“Öz əlinizlə özünüzü təhlükəyə atmayın.” (Bəqərə:195).

Ayələrdən çıxan nəticələr göstərir ki:

a) Ətraf mühitin abü havasını çirkləndirmək yer üzərində fəsad törətmək kimi anlaşılr;

b) Yaşayış yerinin çirkləndirilməsi həyat üçün təhlükəli olmaqla insanları məhv etmək kimi dəyərləndirilir.

Bununla islamda ətraf mühitdən istifadəni və onun qorunmasını tənzimləyən məqamları belə xülasə etmək olar:

1. Heyvanların yaşadığı mühitin profilaktikası.

İslamda heyvanat aləminin hüquqlarının qorunması, onların yaşadığı mühitin təmizliyi və gigiyenası, sağlamlıq tələbatının ödənilməsi diqqət mərkəzində yerləşir⁵⁴. Rəvayətlərə görə, heyvanlara yersiz əziyyət vermək, onları zərbə ilə döymək, yaralamaq və ya bədən üzvünü kəsmək qadağandır. Hətta fiqhdə belə əməllərə görə cərimə cəzası müəyyən edilmişdir⁵⁵.

⁵² Osman Bakar, Tawhid and science, Kuala Lumpur: Secretariat for Islamic philosophy and science, 1991.p33

⁵³ فقه البنية. الشيرازي. محمد. بيروت. مؤسسه الدعي السلامي. 1420ق، ص213

⁵⁴ شرايع الاسلام في مسائل الحلال و الحرام. محقق حلي. جعفر بن حسن. قم. مؤسسه اسماعيليان. 1405ق، ج2، ص634

⁵⁵ جواهر الكلام في شرح شرايع الاسلام. نجفي. محمد حسن. تهران. دار الكتب الاسلاميه. ص89، 1362

Bitkilərin qorunması və təbiətin dirçəldilməsi islamın diqqət yetirdiyi məsələlərdən biridir. Ağacların yersiz kəsilməsini qadağan edən çoxlu rəvayətlər vardır, eyni zamanda ağac əkməyin fəziləti barədə yüzrlə hədisə rast gəlirik.

2. Bədən və ruhun sağlamlığının mühafizəsi zərurəti.

Bədən və ruhun sağlamlığı insan səadətinin ilkin şərti sayılır. İnsan dünyəvi həyatda yalnız sağlamlıq içində yaşamaqla onun ləzzətini dərk edə bilər. İslam rəvayətlərində sağlamlıq olduqca dəyərli nemət kimi anlaşılr və insan həmin nemətin qiymətini bilmir, ancaq sağlamlığını itirən zaman onun qədrini anlamağa başlayır. Ona görə dini mətnlərdə insandan bu dəyərli nemətin qədrini bilmək, onu mühafizə etmək və onun üçün şükr etmək tələb olunur.

3. Başqalarının hüququna hörmətlə yanaşmaq.

İslam hüququnda elə ümumi prinsiplər və qayda-qanunlar vardır ki, onlara əsasən ümumi mənafeyə zərər vuran hərəkət və rəftarlar yolverilməzdir⁵⁶. Bununla da başqalarına birbaşa və dolayısı ilə ziyan vurmaq qadağan edilir. Fiqhdə bu sayaq məsələləri tənzimləyən hüquqi normativlər və qaydalar vardır ki, bunlar arasında aşağıdakı məqamları qeyd etmək olar: daha əhəmiyyətli olan məsələnin mühüm məsələdən üstünlüyü, toplumun ümumi mənafehinin qorunması, başqalarına zərər yetirməyin yolverilməzliyi, ictihad qapısının açıq olması.

4. Şükranlıq

Qur'ani-Kərim nemət qarşısında şükranlığı onun artması, naşükürlüyü isə əzab qaynağı kimi təqdim edir: “Əgər həqiqətən şükür etsəniz sizlərə neməti artıracağıq və əgər naşükürlük etsəniz əzabım mütləq şiddətli olacaq.” (İbrahim:7).

Şükürün üç mərhələsi vardır:

1. Bütün nemətlərin Allahdan olduğunu bilmək.
2. Verilən hər bir neməti yerli-yerində sərf etmək deməkdir⁵⁷
3. Axirət üçün savab.

Bütövlükdə, ətraf mühitin qorunması və abadlaşdırılması ilə bağlı görülmə işlərin dünyəvi əhəmiyyəti ilə yanaşı axirət savabı və mənəvi dəyəri vardır.

5. İdeal ictimai düzən və maariflənmə.

İnsanların ətraf mühitin qorunması məsələsində bir araya gəlməsi üçün maariflənməyə ehtiyacı vardır. Həmin proses geniş

56 الحيات. حكيمي محمد رضا و محمدعلي. ترجمه احمد آرام. تهران. دفتر نشر فرهنگ

اسلامی. 1375، ج3، ص430

57 اخلاق زیست محیطی در اسلام. حسینی. فضل الله. تهران. 1385، ص52-53

miqyaslı islam mədəniyyəti düzəni ilə daha səmərəli məcraya yönələ bilər. İslam maarifində ədalət əsas prinsiplərdən biri olmaqla hər şeyi əhatə edir. İlk qaynaqlarda ədalət məfhumu hər şeyin öz yerində olması mənasında işlənir. Ədalət bütün hüquqların təmin edilməsi və icrası deməkdir, ilahi ədalət bucağından baxdıqda kimsəyə zərər qədər zülm edilməz.

C. Mədəni tədbirlər və yollar.

Olduqca mühüm və eyni zamanda sadə yollardan biri ekologiya mədəniyyətinin təbliğidir, belə ki, cəmiyyət üzvlərini ətraf mühit və onun qorunmasının zəruriliyi, təbiətə vurulan xəsarətin son nəticə etibarilə insanların həyatına mənfi təsiri barədə maarifləndirmək lazımdır. Ekologiyanın qorunub saxlanması üçün islamda mühüm yer tutan “yaxşı işlərə dəvət və pis əməllərdən çəkintirmə” prinsipindən yararlanmaq mümkündür.

Ümumi nəticələr:

1. Son zamanlar təbiətə münasibət və ekoloji böhranın qarşısının alınmasında humanitar elmlərin xüsusi çəkisi artmış, hətta Qərbdə bu mövzu ilə əlaqədar olaraq dini təlimlərin roluna böyük əhəmiyyət verilir.

2. Araşdırmalar göstərir ki, ekoloji böhranın kəskinləşməsində texnologiya ilə yanaşı, insan amili mühüm yer tutur və inzibati qanunlar cəmiyyət üzvlərini ətraf mühitə diqqətlə yanaşmağa məcbur edə bilmir, bunu təlim-tərbiyə ilə, xüsusilə dini maariflənmə vasitəsilə həyata keçirmək olur. Ətraf mühitin qorunmasında başqa dini təlimlərin tövsiyələri ilə yanaşı, İslam dəyərlərindən önləyici tədbir kimi istifadə etmək olar.

3. Dini təlimlərə görə təbiət Allah tərəfindən harmonik nizamlı yaradılmış, həmin harmoniyanın pozulması bəşər həyatını təhlükə ilə üz-üzə qoyur. On görə təbiətlə davranışda əxlaq önə çəkilir.

4. Əksər qədim inanclarda, zərdüştlük, şamanizm, türk, indioizm, buddizm kimi təlimlərdə təbiət və ətraf mühitə münasibətdə ümumi formula belədir: təbiət müqəddəsdir və insanlar onu qorumağa mənəvi məsuliyyət daşıyırlar.

5. Monoteist dinlərdən Yəhudilik və Xristianlıqda təbiət və ətraf mühitə münasibət oxşardır; Yəhudilik də bir növ Xristianlıq dini kimi təbiətin normal həyatının, Allahın qoyduğu normaların pozulmasına qarşı kəskin reaksiya

göstərir. Həmin dini təlimlər təbiətin korlanmasına qarşı çıxış edərək heyvanat aləmi, meşələri və s. qorumağa çağırır.

6. Təbiət və ətraf mühit barədə islamın baxışları başqa inanc və dinlərlə müqayisədə daha geniş və əhatəlidir. Quran ayələrində ətraf mühiti təşkil edən ayrı-ayrı ünsürlər, onların insan və başqa canlı aləm üçün həyati əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır. Burada təbiət və ekologiyaanın qorunması məsələsinə böyük əhəmiyyət verilir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. İslam mədəniyyətində ekologiya probleminə münasibət/ Filologiya məsələləri/. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2009, №9. s.388- 396
2. Ruhi sağlamlıq baxımından Quranın psixoloji üsulları/Dövlət və Din. İyul-Avqust 2011, №4. s.115-123
3. Dini mətnlərdə kosmoloji düzən və insanın təbiətlə münasibəti/ Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri/. XII Respublika konfransının Materialları (Bakı, 3 iyun 2011-ci il). Bakı: Nurlan, 2011. s.234- 243
4. The Common Psychological Health Aspects of Religions and Holy Books/ Ist International Congress on Religion and Mental Health /Tehran – I.R.Iran (16-19 April 2001).p.205-211
5. Отношение к природе и окружающей среде в Зороастризме / Культура народов Причерноморья /Крымский научный центр Национальной Академии наук Украины. Таврический национальный университет им.В.И. Вернадского. Крым. 2011, № 208. 132-134
6. Quranda təbiət və ekologiya/ Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin Elmi məcmuəsi/. Bakı, 2012, № 18. s.169-178
7. İnsanın ətraf mühitlə münasibətinin dini-əxlaqi aspektləri / AMEA akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Elmi araşdırmaları” /elmi-nəzəri məqalələr toplusu). IX buraxılış. Bakı. 2012. . s.482-487
8. Dini təlimlərdə təbiətə münasibətin tipoloji aspektləri. /Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr edilmiş XIII Respublika konfransının Materialları (Bakı, 24 may, 2013). .539-542

Отношение религиозных учений к природе и экологии (РЕЗЮМЕ)

В диссертации рассматриваются важные аспекты отношений религиозных учений к природе и экологии. В последнее время с учетом роста экологического кризиса в мировом масштабе, данный вопрос стал предметом обсуждения в различных общественных и научных кругах. К ним присоединились и представители разных конфессиональных группировок. Ныне приобрело актуальность научное освещение данной проблемы в академических исследованиях.

В настоящей работе сделана попытка обобщить основные аспекты вопроса об отношении религиозных вероучений к природе и окружающей среде. Здесь особое внимание уделяется исламу, где указанная проблема затрагивается довольно широко и обоснованно.

В первой главе рассматриваются космографические взгляды отдельных верований (Шаманизм, Веданты, Конфуцианство, Зороастризм и т.д.) и мировых религий (Буддизм, Иудаизм, Христианство и Ислам), а также их отношения к окружающей среде. В большинстве этих учений доминирует идея о священности природных явлений, отсюда и возникает необходимость их охраны. Большой интерес представляет описание природных элементов в Коране, составляющих экологию, куда входят воздух, вода, земля, растительность и животный мир.

Во второй главе излагаются основные аспекты отношений религиозных учений к природе, в которых особую роль играет человеческий фактор. Здесь особо выделяется ислам, в котором сформулированы важные рекомендации по охране окружающей среды.

В третьей главе освещаются профилактические методы борьбы с загрязнением окружающей среды, а также просветительно-пропагандические пути предотвращения экологического кризиса. В данном вопросе опять выделяется ислам, который предлагает весьма эффективные рекомендации по данному вопросу.

Relationship to Nature and Ecology in religious exercises (SUMMARY)

The important aspects of relationship to nature and ecology in religious doctrines has been analyzed in this paper. Recently the problem of ecological crisis has become global character and was discussed in a variety public and scientific circles. This issue was interested by representatives of various religious groups.

This paper considers common academic study main aspects of the relationship to nature and ecology in religious doctrines. Here, special attention was given to understanding of this subject in Islamic culture.

The first chapter contains cosmographic thought of variety beliefs (Shamanism, Vedanta, Confucianism, Judaism, Zoroastrianism, etc.) and the World's religions (Buddhism, Judaism, Christianity and Islam). There was analyzed the relationship of said religious doctrines to the environment. In most religious doctrines is dominating the idea of sanctity of natural phenomenes and their protection. This chapter describes also natural elements of ecology by Holy Koran (air, water, land, flora and fauna).

The second chapter presents the main aspects of relationship of religious to the nature, there special role plays human factor. The problem of ecology have been greatly discussed in Islamic culture, there definite important recommendations for the protection of the environment.

In the third chapter of paper considers the preventative methods to combat with ecology crisis, there was presented the educational and advertising options protection of nature. This problem have focused considerable In Islamic culture and Holy Koran.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ РУКОПИСЕЙ им. МУХАММЕДА ФИЗУЛИ**

На правах рукописи

ХАДИДЖА СЕЙИД АХМАД кызы БУТУРАБИ

**ОТНОШЕНИЕ К ПРИРОДЕ И ЭЛОЛОГИИ В
РЕЛИГИОЗНЫХ УЧЕНИЯХ**

7213.01 – Религиоведение

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по философии

БАКУ – 2014